

MÜTAREKE DÖNEMİNDE BİR AYDIN-HALK İŞBİRLİĞİ: KİLİS'İN TÜRK LÜĞÜ OSMANLI HÜKÜMETİ'NE BAĞLILIĞI HAKKINDA BİR MUHTIRA

Mustafa BUDAK*

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros mütarekesi ile İtilâf Devletleri Birinci Dünya Savaşı'nda kendi aralarında yaptıkları Sykes-Picot (Mayıs 1916) ve St. Jean de Maurienne (Nisan 1917) gizli anlaşmalarına göre, Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamışlardı¹. Özellikle mütarekenin kendi güvenliklerini tehlikede gördükleri stratejik yerleri işgal edebilmelerini öngören 7.maddesine dayanarak² 3 Kasım'da Musul'u, 9 Kasım'da İskenderun'u, 13 Kasım'da da başkent İstanbul'u işgal etmişlerdi. Öyle ki, devam eden işgaller sonunda, 27 Aralık 1918'de Osmanlı 2.Ordu'suna bağlı kuvvetler, Torosların kuzeyine çekilmek zorunda kalmıştı³. Aynı gün Kilis, 1 Ocak 1919'da da Antep işgal edildikten sonra, 22 Şubat'ta Maraş ve 24 Mart'ta da Urfa aynı akıbete uğramışlardı⁴.

Her ne kadar bu işgaller “kontrol amaçlı” olarak gösterilmeye çalışılmışsa da İtilâf devletlerince “işgal mantığı” içinde gerçekleştirilmişti. Bundan dolayı olsa gerek, işgal edilen yerlerde İtilâf güçleri, sadece askerî kontrol cihetine gitmemişler; mülkî yönetime de birtakım müdahalelerde bulunmuşlardı. Örneğin, Batum ve Adana'nın işgallerinde kendi bayraklarını çekerek mülkî idareyi kendi görüşlerine göre yeniden düzenlemişlerdi. Bu ise yoğun bir şekilde halkın infialine ve tepkisine sebep olmuştu. Buna karşılık devrin Osmanlı hükümeti, gelecekteki barış konferansını düşünerek pasif ve uzlaşmacı bir tavır içinde kalmışlardı⁵.

* Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Ankara 1976, s. 12-14.

2 Âli Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 70.

3 *Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, I, 2.baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1992, s.89-100.

4 *a.e.*, s.105-106.

5 Bu dönemde İtilâf güçlerinin çeşitli alanlardaki çeşitli müdahaleleri ve bunlara karşı Osmanlı yönetiminin yaklaşımı hakkında Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak yaptığımız şu çalışmaya bkz., Mustafa Budak, “Mütareke Döneminde İtilâf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı 5, İstanbul 1997, s.81-105.

Hemen belirtelim ki, Osmanlı hükümeti, bu uzlaşmacı ve barışçı yaklaşımında, yalnız değildi. Mütarekeden sonra Anadolu'da yayılan İtilâf işgallerine karşı bölgesel savunma amaçlı kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de, başlangıçta, Rum ve Ermeni tehlikesi karşısında Wilson ilkelerine dayanarak kendi bölgelerinin Türklüğünü ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmamazlığını ilmî ve yayın yoluyla savunmayı amaçlamışlardı⁶. Bu bağlamda, söz konusu cemiyetlerin yaptıkları faaliyetlerin başında, İtilâf Devletleri başta olmak üzere Avrupalı ve Amerikalı devlet ve hükümet başkanlarına mektup, beyânnâmeler göndermek gelmişti. Tabiatıyla bu çabalar, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin uluslararası kamuoyu kavramının bilincinden kaynaklanıyordu. Bunda, 18 Ocak 1919'da, Paris Barış Konferansı'nın başlaması da etkili olmuştu.

Nitekim, Anadolu'da kurulan bu cemiyetlerinin ilki olan Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, ilk önce doğu vilâyetlerinin hukukunu korumak için İstanbul'da Le Pays adlı gazete çıkarmış ve Hadisât gazetesinin de imtiyazını almıştı. Daha sonra ise İstanbul'daki İtilâf devletleri temsilcilerine ve onların hükümet başkanlarına muhtıralar hazırlayarak sunmuştu. Bu arada da Avrupa'ya heyetler göndermeye çalışmıştı⁷. Bu konuda en faal cemiyetlerden biri de Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idi. Söz konusu cemiyet, 2 Aralık 1918'de, Trakya-Paşaeli Gazetesi'nde, "Hak ve Hakikat Devrindeyiz, Sofya'daki Edirne Komitesi ve Hakikat" başlığıyla bir yazı yayınlayarak Balkan savaşı öncesi Edirne vilâyeti(Edirne,Kırklareli, Tekirdağ, Gelibolu, Gümölcine ve Dedeağaç sancakları)nin Türklüğü ve Müslümanlığını ilmî delillerle savunmuştu. Ayrıca, Bulgar meclisindeki Batı Trakyalı Türk mebusları da 18 Aralık 1918'de Sofya'daki yabancı temsilcilere verdikleri muhtıradaki "Mesta, Meriç, Deniz ve takriben 1912 tarihindeki eski Türk-Bulgar hududuyla çevrili havalisi" içeren Batı Trakya'nın Türklüğünü savunmuşlardı. Hatta, cemiyet, Paris Barış Konferansı'na bir heyet bile göndermişti⁸.

Bu konuda faal cemiyetlerden biri de İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniyye Cemiyeti idi. Şubat 1919 sonlarında, bu cemiyet, Moralızade Nail, Sükkerizade Tevfik Paşa, Mevlevi Şeyhi Nuri Efendi, Naci Bey ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan Sadık Bey'den oluşan bir heyeti hükümet ve İtilâf devletleri temsilcileriyle görüşmeleri için İstanbul'a gönderdi. Her ne kadar hükümet ile

⁶ Mesela, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin programının altıncı maddesi aynen şöyledir: "Cemiyetin bütün teşebbüsâtı senedât ve vesâik üzerinde müesses olarak haricen ve dahilen neşriyât ve telkinât ile meşrû davasını ve tarihe müstenit olan hakkını müdafaa ve istihsal eylemektir."Bkz., Zekâi Güner, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998, s.16.

⁷ Bu çalışmalarını cemiyet, Nutuk'da övgü ile bahsedilmiştir.Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, 15. baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1987, s.5.

⁸ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mucadele*, 2.baskı, I, TTK Yayını, Ankara 1987, s.146-163; Z.Güner, a.g.e., s.35-48

görüşmemişlerse de 12 Mart'ta, İzmir ve Batı Anadolu'nun Türk olduğunu ve Türk kalacağını savunan bir muhtırayı İtilâf devletleri temsilcilerine verdiler. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin aynı nitelikte bir başka faaliyeti de 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında yaptıkları Büyük Kongre sonunda yayınladıkları muhtıra idi. 20 Mart'ta İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerine telgrafla bildirilen bu dört maddelik muhtırada, Türk milletinin galip devletler tarafından yok edilmek istenmediği düşüncesinden hareketle, 15.yüzyıldan beri İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğu, Batı Anadolu'da nüfus ve en önemlisi emlak ve arazinin %95'nin Türk olduğu ısrarla vurgulanmıştı⁹.

Benzer gelişmelerin Adana'nın işgali sürecinde de yaşandığını söylemek gerekmektedir. Adana'nın ileri gelenleri, Aralık 1918'den itibaren, ilk başta gazete yazıları ile Adana'nın Türk kalmak istediğini delil ve belgelerle kamuoyuna açıkladılar. Meselâ, Adana ulemâ, eşraf, tüccar, darü'lfunûn mezunları ve ahali adına Adana milletvekili Suphi , Belediye Başkanı Kadri, Müftü Mehmet Tahir, Nakibü'l-eşraf Hüseyin imzalarıyla "Feryadnâme" adıyla bir yazı yayımlandı. Bu yazıda, Adana vilâyetinin onda dokuzunun Türk olduğu vurgulanmış, ayrıca Adana vilâyetine ilhak edilen Antakya, Beylan, İskenderun havalisindeki yüzbinlerce halis Türkleriyle buraların öz Türk vatani olduğu anlatılmıştı. Ayrıca, tarihî kaynaklara inilerek Haçlılardan beri Adana havalisinin Kayı, Yüregir, Avşar, Salur gibi Oğuzların yaşadıkları yerler olduğu da ifade edilmişti. Aynı şekilde Tarsus'da da Şubat ortalarında 188 imzalı bir feryad daha yükselmiş ve saderete kadar ulaşmıştı. Bu feryatnâmede de "1000 seneyi müteceviz bir zamandan beri büyük bir çoğunlukla bu vilâyetde yaşıyoruz....1000 senelik tarihî bir hakkın verdiği salâhiyetle ve sulh şartları olarak kabul ve ilân edilen prensipler dairesinde ebediyen Osmanlı kalmayı istiyoruz."deniliyordu¹⁰.

Diğer taraftan Diyarbakır milletvekili Fevzi Bey de, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın feshinden birkaç gün önce bir demeç vermiş ve Diyarbakır'ın nüfusunun çoğunlukla Kürtler ve Türklerden oluştuğunu belirtmişti. Aynı şekilde, Viranşehir ulema, eşraf ve halkın ileri gelenleri ile aşiret reislerinden oluşan 69 kişi, Viranşehir'in Osmanlı hükümetine bağlılığını bildirmek amacıyla imzaladıkları bir telgrafı, 29 Mart 1919'da İstanbul'daki hükümete göndermişti. Bu telgrafda Viranşehirililer, "...senelerden berü hükümet-i Osmaniye ile yekvücûd olarak çalışan bizlere hiçbir vechile hükümetimizden ayrılmaz, mütarekenin hilafına olarak Urfa'yı işgal eden İngiliz hükümeti protesto ederek her türlü

⁹ Celâl Bayar, *Ben de Yazdım Millî Mucadeleye Giriş*, V, İstanbul 1967, s.1696-1697; Muhtıranın sadeleştirilmiş metni için bkz., Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922, Mütareke ve Yunan İşgal Döneminde İzmir Sancağı*, Ayrac Yayinevi, Ankara 1997, s.150-151.

¹⁰ Tayyip Gökbilgin, *Millî Mucadele Başlarken*, Birinci Kitap, Ankara 1959, s.24-27

fedakârlığı ihtiyara müheyya bulunduğumuzdan hükümet-i âdilemiz oluncaya can ve malımızla merbut bulunacağımızı alenen izhar"ettiklerini bildirmişlerdi¹¹.

Bu olaylardan, hakkında muhtıra hazırlanan Kilis de uzak değildi. Benzer olayları Kilis de yaşamıştı. Özellikle işgal tarihi olan 27 Aralık 1918'den sonra daha da artmıştı. Meselâ, İngilizler, Halep'de 22 Şubat 1919'da çıkan bir karışıklığı bahane ederek aydın ve ileri gelenlerden 16 Kilisli'yi tutuklamışlardı. Hatta, bölgedeki yiyecek maddelerine elkoyarak Kilis halkını açlıkla terbiye etmeye kalkışmışlardı Tabiatıyla, bu hareketlere karşı Kilis halkı büyük tepki göstermişti. En büyük tepki de, Kilis Belediye Başkanlığı Ahmed Rami Bey'den gelmiş ve İngiliz komutana bir protesto mektubu göndermişti. Bu mektubunda Ahmed Rami Bey "Haksız olara işgal edilen anavatanımızda insanlık şerefini ve medenî duyguları ayaklar altına alıyorsunuz. Türkiye yenilmemiştir. Buna rağmen vatanımızı yıkıp yakmaya ve Türk halkına eziyet etmeye hakkınız yoktur. Ermenilerin kışkırtmalarını kapılarak yapılan bu işler, soğukkanlı İngiliz milletine yakışmaz" demişti¹².

Bununla yetinmeyen Kilisliler, İstanbul'daki Kilislileri harekete geçirmek için onlara bir telgraf bile çekmişlerdi. Bu telgrafta Kilisliler, milletin geleceğinin karanlık olduğunu, savaştan sonra bazı azınlıkların hayal peşinde koştuklarını, bu topraklarda Türklerin çoğunluk halinde yaşadıklarını belirterek altı yüz senedir milliyetini, dinini, geleneklerini koruyan Kilislilerin bir azınlığın emrine verilmesine veya Araplara ilhakına karşı olunmasını istemişlerdi. Bu konuda, İstanbul'daki Kilislileri vekil atadıklarını da bildirmişlerdi¹³.

Muhtemeldir ki, bu gelişmeden sonra harekete geçen devrin ilim ve fikir dünyasının yakından tanıdığı hepsi Kilisli olan Darülfünûn müderrislerinden Necip Asım (Yazıksız) ile Dr. Rıf'at (Kilisli Dr Rıf'at olarak tanınmıştır)'ın yanı sıra Adliye Müfettişlerinden Niyazi Bey, Birinci Dava Vekili Abdurrahman Hulusî Bey, Medresetü'l-kuzat Müdürü Mehmed Bey bir araya gelerek Kilis'in tarihî bir Türk yurdu olduğu, Osmanlı Hükümeti'ne bağlı kalmasını istedikleri hususunda bir muhtırayı Osmanlı Hükümeti ve İstanbul'daki İtilâf Devletleri Yüksek Komiserlerine sunmuşlardır. 5 Nisan 1919'da, Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret'e gönderildiği ve Sadrazam Damad Ferid Paşa'nın haberdâr edildiği anlaşılan bu muhtıra¹⁴, 21 Mayıs 1919'de Hariciye Nezareti'ne gönderilmiş ve "ırk ve idâre ve coğrafya nokta-i nazarından Anadolu'ya merbût bulunan ve ahalisinin yüzde doksanı halis Türk olan Kilis'in Anadolu'nun mütebakîsine

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti (DH), Kalem-i Mahsûs Müdiriyeti (KMS), Nr.50-1/66, Lef 8 ve 9.

¹² Türk İstiklâl Harbi IV, Güney Cephesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s.49.

¹³ Yaşar Akbıyık, Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.38-39.

¹⁴ Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdiriyetinden Sadaret'e gönderilen 5 Nisan 1335 tarihli tezkire, BOA, DH-KMS, Nr.51-2/9

rabtından başka bir sûret-i hal, ahâlinin sebeb-i felaketi olacağından” dikkate alınması için önemle vurgulanmıştır¹⁵.

Esas olarak bu muhtıra, tarih, seciye, hars ve nüfûs bakımlarından Kilis’in özellikle halis bir Türk vatani olduğu üzerinde durmuştur. Ayrıca söz konusu muhtırada, Kilis’in Roma, Müslüman Arap, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyet dönemlerindeki durumu anlatılmış; özellikle Malazgird’den sonra Çavundur adlı bir Türk emirinin Maraş civarını fethetmesiyle Kilis’in de Anadolu Selçuklu ve daha doğrusu Türk hakimiyetine açıldığı, birçok Türkmen aşiretinin gelerek bu bölgeyi mesken tuttıkları ifade edilmiştir. İslâm tarihçisi Kazvini’nin Asarü’l-bilâd adlı eserinde Kilis’in milâdî 13.yüzyılda, bir Türk köyü olduğu anlatımına yer verilen muhtırada, o devirdeki Türklerin Oğuz uluslarından Ağaçeri kabilesine mensup olduklarına dikkat çekilmiştir¹⁶.

Yavuz Sultan Selim’in Suriye ve Mısır fetihleri sırasında Kilis’in Osmanlı hakimiyetine geçtiğine değinilen bu muhtırada, Kilis’in Osmanlı devrinde pek fazla gelişerek sancak merkezi haline geldiği, birçok cami (47), mescid (12), mektep (72) tekke (4) ve medrese (24) inşa edildiği, en önemlisi de bu müesseselerin isimlerinin Türkçe olduğu; o zamandan beri Kilis’in Türk dili ve kültürü açısından Osmanlı Devleti’nin “müterakki bir unsur-ı Osmanî “ haline dönüştüğü anlatılmıştır

Bu muhtıranın en ilgi çekici kısmı, yakın zamanlara kadar Osmanlı ülkesinde medreselerde mantık öğretiminin Kilis’in inhisarında bulunduğu ifade edilmesiydi. Öyle ki, mantık tahsili için başkent İstanbul’dan bile talebenin Kilis’e geldiği vurgulanmıştır.

Muhtıranın daha sonra bölümlerinde, Kilis’in de içinde bulunduğu Maraş, Urfa Antep bölgesinin yetiştirdiği ünlü yazar, alim, şairleri ismen anılmıştır. Bunlar arasında, yüzlerce ciltlik eser sahibi Aynî (Ayıntaplı), Sünbülzade Vehbi (Maraşlı), Kamus mütercimi Asım Efendi, son dönem Osmanlı ediplerinden Kadri Bey ile ünlü Maarif Nazırı Münif Paşa da vardı¹⁷.

Muhtıranın son bölümünde Kilis’in nüfusu üzerinde durulmuş ve Kilis’de Türklerin çoğunlukta oldukları vurgulanmıştır. Bu hususda muhtıra sahipleri, 1314-1315 (1898-1899) tarihli Halep vilâyetinin resmî salnamesi ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi memurlarından Fransız Vital Cuinet’in 1894’de yayınladığı La Turquie J’asie adlı eserinin ikinci cildini kaynak olarak göstermişlerdir. Meselâ, 1314-1315 tarihli Halep salnamesine göre, Kilis’in toplam nüfusu olan 75519’un 68.413’ü Müslüman halk olup bunların tamamı Türk idi. Fransız V. Cuinet ise “Kilis ahalişi hemen kâmilan Türkdür, ahali Türkçe konuşurlar” dedikten sonra

¹⁵ Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdiriyyetinden Hariciye Nezareti’ne gönderilen 21 Mayıs 1335 tarihli tezkiresi, BOA, DH-KMS, Nr.51-2/9

¹⁶ BOA, DH-KMS, Nr.51-2/9, lef 8.

¹⁷ BOA, DH-KMS, Nr.51-2/9, lef 9 ve 10.

83.867 olan Kilis'in nüfusunun 73.500'ünün Müslüman (yani Türk) olduklarını yazmıştır¹⁸.

Sonuç

Mondros mütarekesi'nden sonra Anadolu ve Trakya'da başlayan İtilaf devletleri işgalleri karşısında halk, hükümetinin pasif tutumundan dolayı kendi başının çaresine bakmaya koyulmuş; ilk aşamada Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ni kurmuşlardır. Hemen belirtmek gerekir ki, bu cemiyetler, Paris barış konferansı sürecinde, bir sivil toplum hareketi olarak kuruldukları bölgeleri, ilim ile basın ve yayım yoluyla iç ve dış kamuoyunda savunmuşlardır. İşte Kilisliilerin Osmanlı hükümeti ile İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerine sundukları muhtırada, bu çerçevede ortaya çıkmıştır. Burada asıl vurgulanması gereken, genel olarak ülkenin ve özelde ise yaşanılan beldenin geleceği hakkında halk ile o beldenen yetişmiş ve memleket meselelerine duyarlı bazı aydınların gerçekleştirmiş oldukları işbirliğidir. İşte, Kilis hakkında hazırlanan muhtıra da, bu işbirliğine iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Kilis Hakkında Muhtıra

Haleb'in şimâl tarafında vâsi' bir Türk mıntıkası vardır ki, burası gerek ırk ve gerek idâre ve coğrafya nokta-ı nazarından ancak, Anadolu ile teşrîk-i mukadderât edebilir: Ahâlînin yüzde doksan kadarı hâlis ve saf Türk olup seciye ve evsâf- i'tibâriyle tamâmiyle Anadolu ahâlîsine mümâsildir. Bu kıt'a- ki, Ayıntap ve Maraş ve civârı da bunda dâhildir-nın hüsn-i idâresi ancak mülk-i Osmânîden bir cüz'-i layenfek olmasıyla kabildir. Aksi hâl, ya'ni, Suriye'ye veya her hangi bir mıntika-i muhtara ve müstakileye ilhakı bir çok sadâ'î mucib olacağı gibi ahâlînin de sebep-i nikbet ve felâketi olur. Biz zîrde vâsi'ül-imzâ Kilis ahâlîsi vekilleri ve Kilisliilerin yalnız Türk ve Osmanlı kalmaktan ve Anadolu'nun aksâm-ı mütebâkîsine merbût bulunmaktan başka hiç bir tarz-ı halli meşrû' ve muvafık görmediklerini ve göremeyeceklerini 'arz eder ve bu fikr ü emeli ber vech-i âtf serd edilecek tarihî, ırkî ve harsî delillerle isbât ederek bu nukât-ı nazarın 'alâkadar makâmât-ı 'âliyece nazar-ı dikkate alınmasını ahâlî nâmına istirhâm eyleriz;

Tarih nokta-ı nazarından- Romalılar zamanında Kilizea nâmı verilmiş olan Kilis ve havâli-i şimâliyesi yedinci asr-ı milâdî ibtidâlarında ve İslâm'ın Suriye fütûhâtında memâlik-i meftûha sırasına girmiş idi. Bi'l-ahire öteden bir müddet İslâmlar ile Bizanslılar arasında münâza'-fih kaldıktan sonra Selçukîlerden Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru (Romanos Diyopenis'i) 1101(gerçekte 1071 olmalıdır.) sene-i milâdiye (463 hicrisinde)sinde meşhûr Malazgird muhârebesinde mağlûp etmesi üzerine tahtını gayb eden İmparator, ta'ahhüdâtını ifâ edememiş ve bunun üzerine Alp Arslan sevk eylediği 'asker ile Şarkî Anadolu'yu

¹⁸ BOA, DH-KMS, Nr.51-2/9, lef 10 ve 11.

kâmilen istilâ etirdiği gibi Kilis havâlisini de ihtivâ eden Komajen (Bommagene) ya'ni, Maraş tarâflarını Çavundur nâmındaki bir Türk Emiri'ne zabt ettirmiş ve o tarihten sonra bu havâli Anadolu Selçukîlerine intikâl eylemiştir.

Milâdın onüçüncü (hicretin yedinci) asrında müverrih-i meşhûr Kazvinî'nin te'lîf eylediği (Âsârü'l-bilâd) nâm kitâbda Kilis (Kiliz) imlâsiyle kayd edilmiş ve Türk ahâlî ile meskûn bir köy olarak gösterilmiştir; Bu Türkler, Oğuz uluslarından meşhûr Ağaçeri kabilesine mensûb idiler.

Ehl-i Salib Muhârebesi'nden sonra Kilis havâlisi Mısır Eyyubîlerine ve daha sonra Mısır'daki Bahrî ve Berci Kölemenlere intikal eylemiştir; Kilis'de asâr-ı atika-i İslâmiyye'den olmak üzere bugün esâsen Türk olan Melik Eşref Kayıtbay'ın bir çeşmesi ve Şeyh Câmî'i nâmiyle bir câmi'i ile yine o devre aid bir hamamdan başka ne Arabın ne de sâ'ir kavmin bir eseri görülmüyor.

Moğolların ta'arruzu neticesinde Anadolu Selçukîleri inhitât ve zevâl bulmuş ve bunun üzerine Mısır Kölemenleri o civârdaki Türkmen ümerasını kendilerine celb ile birleştirecek "Dulkadir-Zulkadiriyye Oğulları" nâmı altında bir emâret teşkil etmişler ve bi'l-ahire Sultan Selim-i Evvel zamanında bütün Suriye ve Mısır ile beraber buraları da Osmanlı idâresi altına geçmiştir.

Seciye ve Hars i'tibâriyle Kilis'sin mevki'i: Onüçüncü asr-ı milâdisinde Kazvinî'nin ufak bir Türk köyü ve kâmus sahibi Firûzâbâdî'nin bir karye olmak üzere gösterdiği Kilis, Osmanlıların elinde ve zamanında pek ziyâde terakki ederek mühim bir sancak merkezi olmuştur. Sultan Süleyman-ı Kanûnî zamanında burada muhteşem bir hamam, vüzerâ-yı Osmâniyye'den Canbulad oğulları tarâfından 990 sene-i hicriyyesi hilâlinde hakikâten musanna' ve 'âli bir câmi'i vücûda getirilmiş ve yerli ağniya tarâfından da ceste ceste 47 câmi', 12 mescid, 72 mektep, 4 tekye, 24 medrese inşâ ve te'sîs olunmuş ve bütün bu mü'essesâtın isimleri Türkçe olup ahâlî dahi Kilis'in ilk vücûda geldiği zamandan beri Türk seciyesi, Türk harsı ve Türk lisânı nokta-ı nazarından müterakki bir unsur-ı Osmânî hâlinde istimrâr-ı hayat eylemiştir.

'Adedi beş yüzü tecâvüz eyleyen köyleri arasında bir tek Hristiyan köyü olmadığı gibi bütün köylerinde de bir tek Hristiyan âilesi ve evi yoktur. Nisbeten son zamanlarda Şarkî Anadolu'dan buralara kadar gelmiş olan cüz'î mîkdârdaki Ermeniler de Türk ahâlî ile karışmış ve kendi lisân-ı mâderzâdlarını unutarak yerli ahâlî gibi yalnız Türkçe tekellüm eylemekde bulunmuşdur.

Bu küçük kasaba yedinci asr-ı hicriden beri Suriye'nin âdetâ kaptanı dibinde olduğu halde Türklüğe mahsûs seciyesini ve lisânını tamâmen muhafaza eyleyenden başka yakın vakitlere kadar Osmânî memleketinde medrese (mantık) tadrîsâtı asırlarca yalnız bu kasabaya inhisâr eylemiş ve memleketin her tarâfından, uzaklardan ve hattâ pay-ı tahtdan mantık tahsîli için bir çok talebenin Kilis medreselerine geldikleri görülmüşdür.

Kilis'in tarih-i harsîsi hakkında ma'at-te'essüf mufassalan mazbut kuyûdâta tesâdüf edilmemiş ise de tarih-i siyâset-i Osmâniyye'de büyük bir sıyıtı olan Kilisli Münşî Receb Pâşâ, şâ'ir-i nihrîr Kilisli Ruhî Efendi, Şâ'ir Kilisli Fasîha Hânım ve Nutkî Efendi, mantık alimi Kilisli Müftû Hakî Efendi, Hoca Ebubekr Vâhid Efendi, Hoca Fazıl Efendi, ve şâ'ir Nafî Efendi gibi fuzalâyı yetiştirmiş olan bir kasabanın pek eski bir Türk hars ve seciyyesine karârgâh olduğundan şübhe edilemez.

Kilis böyle olmakla beraber Maraş, Elbistân, Birecik, Ayıntap, Rum kal'a, ve Urfa'yı da ihtivâ eden 'umûm Komajen kıt'asının evvelden beri dâ'imâ Türk yatağı olduğu ve bu mıntıka ahâlîsinden Türk ve Osmânî tarih ve edebiyât âleminde nâmdâr ve hakîkâten şâyân-ı iftihâr simâlar yetiştirdiği görülmüştür. Yüzlerce cild-i âsâr ve muhalledât-ı tarihiyye sahibi Aynî (Ayıntaplı) Sünbülzâde Vehbî (Maraşlı), Kâmûs mütercimi 'allâme Asım Efendi (Ayıntaplı), Tuhfe şarihî Hayatî (Maraşlı), Şu'aradan Ayıntaplı Hasırcızâde ve Münib Efendiler, ahd-i hâzırın e'azam-ı vüzerâ ve üdebâ-yı Osmâniyyesinden sadr-ı esbak Kadrî ve Ma'arif Nâzırı Münif Pâşâlar, bu zevât-ı fâzıla meyânında ta'dâd olunabilirler.

Mıkdâr-ı nüfûsa âid mülâhazât- Kilis'de dâima Türk nüfûs gâlib idi. Hatta, milâdın on üçüncü asrında Kilis tamâmen Türk köyü idi. O devreden bu zamana kadar Kilis'de Türk nüfûsu muntazaman artmış ve hatta, bundan yirmi beş sene evvel yapılmış olan bir tahrîr-i nüfûsda Kilis nüfûs-ı mevcûdesinin ber vech-i âtî nisbet-i mekadîri gösterdiği resmen tebeyyün etmiştir.¹⁹

	<i>Aded-i Nüfûs</i>
Müslüman ahâlî	68413
Rum ahâlî	305
Ermeni Katolik	354
Ermeni Gregoryen	2556
Ermeni Protestan	334
<i>Yekûn</i>	3244
Yabancı (Suriyeli ve ecnebî)	3557
<i>Yekûn</i>	75519

¹⁹ *Haleb Vilâyetinin Resm-i Salnâmesi*, sene 1314-1315 (Kilis faslı); Bu dipnot, muhtırada mevcuttur.

Memleketimiz hakkında Düyûn-ı ‘Umûmiyye İdâresi Erkân-ı Me’ mûriyye-tinden Fransız mösyö Vital Kuinet tarafından en sâlim ve en emîn ve en bî-tarâf menâbi’ ve vesâike mürâca’at ve memâlik-i Osmâniyye’de icrâ-yı seyahat sûretiyle 1894 tarihinde te’lîf ve tab’ edilmiş olan eser-i ma’rûfun²⁰ ikinci cildinde “Kilis ahâlîsi hemen kâmilen Türkdür, ahâlî Türkçe konuşurlar” denildikten sonra 4100 hâneyi ihtivâ eden bu şehrin nisbet-i nüfûsu ber vech-i âtî gösterilmiştir.

	<i>Aded-i Nüfûs</i>
Müslüman (Tabi’î Türk)	73.500
Hıristiyan (Ermeni, Katolik, Suriyeli vesâ’ire)	9.620
Musevî.	747
<i>Yekûn.</i>	83.867

Osmanlı ve ecnebî her iki istatistik de gösteriyor ki, Kilis’de Türk ahâlî nüfûs-ı ‘umûmînin lâ-akal yüzde seksen ilâ doksanını teşkîl etmekte ve bu kadar kesîf bir Türk halkının Arap veya her hangi bir milliyet idâre ve muhtâriyyetiyle hâ’iz-i münâsebet olamayacağı vareste-i iştibâh bulunmaktadır.

Adliye Müfettişlerinden	Doktor Kilisli	Birinci Sınıf Dava Vekili
Kilisli Niyâzi	Rıf’at	Kilisli Abdurrahman Hulûsî
Medresetü’l-kuzat Müdürü		Muharrîrîn-i Osmaniyyeden
Kilisli Mehmed		Kilisli Necib Asım

²⁰ Vital Cuinet, *La Turquie J’asie* Lome II, page., 174-180, Paris (cheg Ernest Ieroux) 1894 (Bu dipnot, muhtırada mevcuttur.)

